

A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt szocialista városokban: tér elméleti megközelítés

Berki Márton

Tudományos segédmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet

Doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék

(Email: berkimarton@yahoo.com)

1. Bevezetés

Az egykori Keleti Blokk államaiban 1990 után kibontakozó *poszt szocialista átmenet* első éveiben rendkívül erőteljes – valamint hirtelen bekövetkező – ipari szerkezetváltásnak lehettünk szemtanúi. A dezindusztrializációs folyamatok eredményeként kiterjedt városi területek váltak teljesen elhagyatott vagy jelentősen alulhasznosított *barnamezőkké*. A budapesti barnaövezet összterülete megközelíti a 70 km²-t (Kukely, Barta, Beluszky és Győri, 2006, 58.), ezért rehabilitációjának kérdésköre a rendszerváltozás utáni várospolitikai egyik legfontosabb kérdésévé vált.

Egyfelől rendkívül öröndetes, hogy a fővárosi rozsdáövezettel foglalkozó szakirodalom egyre gyarapodik (a problémakör legátfogóbb áttekintése ugyanakkor továbbra is Barta, 2004 tanulmánykötete). A témakör azonban főként a városkutatási diszciplína alkalmazott kérdéseire köthető, ily módon annak tér- és társadalomelméleti alapjai mindmáig kevésbé tisztázottak. A városi barnamezők kialakulásához, valamint későbbi rehabilitációjához számos gazdasági és kulturális jelenség kapcsolódik, például a *dezindusztrializáció* (az ipari szektor leépülése), a *posztindusztriális társadalom és városok* előtérbe kerülése, a *reurbanizáció* (a korábban kivándorolt népesség városokba – elsősorban a belvárosi területekre – történő visszaáramlása) vagy a *gentrifikáció* (azaz a szegényebb helyi lakosság középosztály általi kiszorítása a felértékelődő belső városrészekből). Mivel e jelenségek szinte kivétel nélkül a társadalomföldrajzi diszciplínában lezajló kvantitatív forradalmat¹ (illetve részben a behaviourista fordulatot) követően jelentek meg, e tekintetben tehát a problémakör – ha csak közvetett formában is – a társadalomföldrajz újabb

¹ A társadalomföldrajzi diszciplínában az 1950-es és 60-as évektől kibontakozó kvantitatív forradalom időszakát a tudományos pozitivizmus, a földrajz matematizálása és az alkalmazott kutatások dominanciája jellemezte, amelynek eredményeként a korábbi leíró jellegű (idiografikus) földrajzot a szabályszerűségeket kereső, modellező, elméletalkotó (nomotetikus) tudományfelfogás váltotta fel.

irányzatainak gondolatvilágához kötődik. Mindezek alapján kijelenthető, hogy kiemelten fontos feladat a 20. század második felében született (kritikai) társadalomelméletek, valamint térelméleti megközelítések integrálása a hazai városföldrajzi kutatásokba.

A fenti általános jelenségeken túlmenően a barnaövezetek témaköre Magyarországon (és a többi volt szocialista ország esetében) egy további, a kutatások szempontjából rendkívül lényeges dimenzióval egészíthető ki: ez az a sajátos, immár több mint két évtizede fennálló politikai-, gazdasági- és kulturális kontextus, amelyet a kapcsolódó szakirodalom *posztoszocialista átmenet* névvel illet. Kérdéses tehát, hogy a fenti – döntően a nyugati országokban kidolgozott – tér- és társadalomelméleti koncepciók mennyiben értelmezhetők, alkalmazhatók eredeti (nyugati) kontextusukból kiragadva, a mi sok szempontból sajátos posztoszocialista környezetünkben. Munkám során e szempontot is igyekeztem szem előtt tartani.

Tanulmányomban a budapesti barnaövezet funkcióváltásának kérdéskörét két szerző, a francia szociológus-urbanista *Henri Lefebvre*, valamint *Edward Soja* amerikai geográfus térelméleti munkássága nyomán, elsősorban a *térbeliség trialektikájának* koncepciójára támaszkodva mutatom be. Lefebvre és Soja elméleti keretrendszere lehetőséget nyújthat annak vizsgálatára, hogy a városi barnamezős területek esetében miként viszonyul egymáshoz az *érezelt*, az *elgondolt* és a *megélt tér* hármassága, egy-egy térrészt ugyanis számtalan módon érzékelhetünk, gondolkodhatunk róla és használhatunk, „élhetünk meg”. Jelen munka tehát – főbb tématerületeit tekintve – a városi barnaövezetek rehabilitációjával kapcsolatos (eddig többnyire alkalmazott jellegű) kutatások és a társadalomföldrajzi diszciplínában ugyancsak tradicionális tématerületnek számító térelméleti vizsgálódások metszeteként értelmezhető, a minket körülvevő sajátos posztoszocialista társadalmi környezetbe ágyazottan.

2. A térbeliség trialektikája

A *térbeliség trialektikájának* koncepciója alapvetően két meghatározó elgondolás együttállásából eredeztethető: egyrészt a társadalomtudományokban az 1960-as évektől egyre nagyobb teret hódító *szociálkonstruktivista* megközelítések, másrészt a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodásból*.

A szociálkonstruktivista térelméletek ugyan rendkívül szerteágazóak, ám valamennyi elgondolás mögött egy markáns, közös gondolati mag fedezhető fel. Maurice Merleau-Ponty (1968) *kulturálisan konstruált (testi) tere*, Michel Foucault (1986) *heterotópiái*, Henri Lefebvre (1991) koncepciója (*a tér társadalmi termelése*), Pierre Bourdieu (1984) *mezői*,

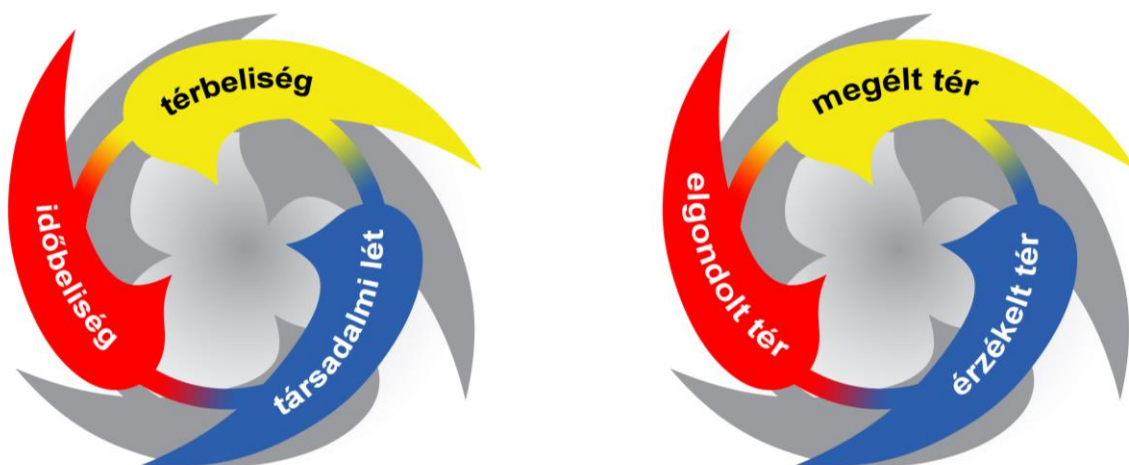
Michel de Certeau (1984) *városi sétái*, Pierre Nora (1984–1992) *emlékezet helyei*, vagy Marc Augé (1995) *nem-helyei* mind-mind azon a felvetésen alapulnak, miszerint a tér nem egy eleve adott, megváltoztathatatlan keret, egy megtöltendő üres rekesz, sem pedig a történelmi események pusztá háttére, színpada. Éppen ellenkezőleg, a tér *társadalmi konstrukció*, amelyet az emberi tevékenység „termel” (és folyamatosan formál, reprodukál). A térbeliség új, kritikai értelmezésének középpontjában tehát az áll, hogy a tér – az időhöz és a társadalomhoz hasonlóan – nem tekinthető sem statikusnak, sem objektív valóságnak, ily módon annak értelmezése sem lehet egységes.

A szociálkonstruktivista irányzat egyik legmeghatározóbb (és leginkább kidolgozott) térelméleti megközelítése a francia marxista szociológus-urbanista Henri Lefebvre (1991; 1996) nevéhez fűződik. A társadalmi térre vonatkozó koncepcióját a franciául 1974-ben megjelent „*A tér termelése*” („*La production de l'espace*”, angol fordításban „*The Production of Space*” [1991]) című munkájában alkotta meg: Lefebvre szerint „*a (társadalmi) tér (társadalmi) termék*” (1991, 26.). Ennek kapcsán fontos hangsúlyoznunk, hogy a „termelés” kifejezést az eredeti marxista (gazdasági szempontú) megközelítésnél tágabban értelmezi, azaz a dolgok fizikai (materiális) előállításán túl a társadalom, a tudás, az intézmények stb. „termelését” (Elden 2004, 184.), valamint a koncepciók, ideológiák létrehozását és a „spirituális termelést” is érti alatta. Ugyancsak lényegesnek tartja a tér „politikai termelését”: szerinte egyetlen fennálló hatalom, intézmény sem létezhet a saját maga által megteremtett (és legitimált) tér nélkül.

A szociálkonstruktivista megközelítések mellett a térbeliség trialektikájának másik fő forrása a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodásban* keresendő. A modernizmus és posztmodernizmus számos szemléletbeli különbsége közül e helyütt mindössze egyetlen – a tanulmány témája szempontjából ugyanakkor rendkívül fontos – különbségre térek ki. Míg a modernista logika jellemzően ún. *bináris oppozíciókban* gondolkodik (igaz-hamis, fekete-fehér, valóság-fikció stb.), valamint a klasszikus dialektika is ezeken alapul, addig a posztmodern szemléletben minden dichotómiához egy harmadik dimenzió adható, azaz a hagyományos (dualista) világképet egyfajta *trialektikus gondolkodás* váltja fel. A harmadik kategória bevezetése, az ún. „*harmadolás*” („*Thirling-as-Othering*”) lehetővé teszi azon dolgok, jelenségek „elhelyezését” is, amelyek a modernista gondolkodás *vagy-vagy* kategóriáinak egyikébe sem férnek bele maradéktalanul, avagy éppen ellenkezőleg, bizonyos szempontok alapján mindkettőbe beleillenek.

Lényegében ez a harmadolási logika fedezhető fel Lefebvre-nél (1991), valamint később (ám jóval hangsúlyosabban) Edward W. Soja amerikai geográfus 1996-ban megjelent

„Thirdspace” című könyvében, amelynek első fejezetében a szerző kétféle trialektikáról beszél (1. ábra): az egyik ontológiai („a létezés trialektikája”), a másik episztemológiai („a térbeliség trialektikája”). A létezés trialektikája a következőkben ragadható meg; minden ember egyszerre létezik térben (*térbeliség*), egy adott időintervallumban (*időbeliség*), illetve egy bizonyos társadalomban, annak tagjaként (*társadalmi lét*). Soja a térbeliség trialektikáját Lefebvre fent bemutatott szociálkonstruktivista munkásságának bizonyos elemeire támaszkodva, azt sok tekintetben kibővítve és átértelmezve alkotta meg, munkájában a térbeliség három fajtáját – valójában három különböző aspektusát, szemléleti módját – különbözteti meg; *érzékel*t tér (Első tér), *elgondol*t tér (Második tér), valamint *megélt* tér (Harmadik tér).

1. ábra: A „létezés trialektikája” és a „térbeliség trialektikája” (Soja 1996, 70–82. alapján)

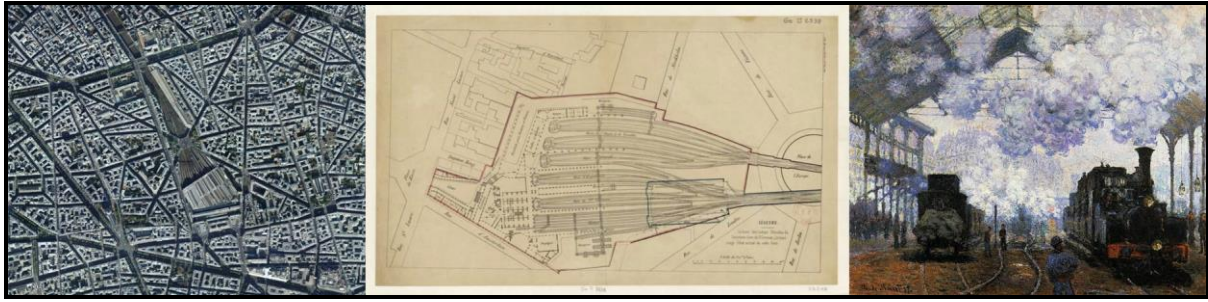
A három térszemléleti mód értelmezését célszerű az első kettővel kezdeni, hiszen alapvetően ezek szembenállásának feloldását célozza Lefebvre és Soja új, „Harmadik tere”. A társadalomföldrajzi diszciplínában az 1970-es években bekövetkezett behaviourista fordulatig a földrajzi kutatás fókuszja kizárólag az *érzékel*t térre (Első tér) vonatkozott. Soja szerint ez „a térbeli formák konkrét, materiális megjelenése (...) azon dolgok, amelyek empirikus úton észlelhetők, térképezhetők” (Soja, 1996, 10.). A kvantitatív földrajzi és regionális tudományi vizsgálatoknak is az érzékelt tér volt a középpontjában, csakúgy, mint az „objektív” kartográfiának. Az Első tér jelenti az euklideszi természetű, mérhető, valamint egzakt módon (például egy tervrajz segítségével) leírható teret, amely minden szemlélő számára ugyanolyan. Ez az emberi térbeliség fizikai kerete; *a tér, ahogy azt érzékeljük*.

A mentális / kognitív tér elsőként Kevin Lynch (1960) és Edward T. Hall (1966) munkáiban jelent meg, jóllehet meglehetősen eltérő nézőpontokból. A behaviourista fordulat

eredményeként idővel a geográfusok is „felfedezték” a mentális teret; a társadalomföldrajzi diszciplínába viszonylag korán, Gould és White (1974), valamint Downs és Stea (1977) munkássága révén került a koncepció. Ezzel a (városi) tér kutatásának a korábbiaknál jóval sokrétűbb – és kétségtelenül sokkal kevésbé pozitivistá szemléletű – korszaka vette kezdetét. Soja szerint a Secondspace „*a térről alkotott koncepciókban ragadható meg*” (Soja, 1996, 10.), azaz a Második tér az, ami *a fejünkben van* a minket körülvevő földrajzi környezetről. Ez a fajta térbeliség (az érzékelt térrel ellentétben) már nem ugyanolyan mindannyiunk számára, egyénenként eltérő tartalmakat hordoz(hat), fontos eleme a szubjektivitás. Ez tehát az a mód, ahogy a *térről, térbeliségről gondolkodunk*.

A behaviourista fordulat nyomán bekövetkezett szemléletmód-váltással, azaz a mentális tér koncepciójának előtérbe kerülésével azonban a földrajzi térszemlélet egy sajátos *bináris oppozíciója* született meg; szembekerült egymással az *objektivitás* és a *szubjektivitás*, a *materiális világ* és a *képzeleti világ(ok)*, a *percepció* és a *koncepció(k)*. A tér így kizárólag objektívvá vagy szubjektívvá, materiálissá vagy immateriálissá, érzékelhetővé vagy konceptualizálhatóvá vált, a két pólus között ugyanakkor nem volt kapcsolat, „átjárás”. E szembenállás feloldását célozza Henri Lefebvre és Edward Soja törekvése; egy új, harmadik kategória bevezetése, a *megélt tér* eszméje.

Soja szerint a megélt tér folyamatos változásban van, egyszerre *valóságos és elképzelt*: a Harmadik tér legnagyobb előnye abban rejlik, hogy lehetőséget nyújt a két korábbi térszemléleti mód kombinálására. Egyrészt egyesíti az Első- és a Második tér sajátos nézőpontjait (míg az előbbi a materiális dolgokra fókuszál, utóbbi ezt a „valóságot” interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével), másrészt rendkívül széles és nyitott kategória, s így jóval több a kettő együttesénél. Edmund Husserl és Maurice Merleau-Ponty fenomenológiája szerint a térbeliség benyomása a mozgás közbeni *érzékeléssorozat* eredménye, ily módon szorosan összefügg saját testmozgásunkkal (Carman, 1999). A fenomenológia tere tehát egy kitüntetett pontból konstruált tér; abból a középpontból (perspektívából), amelyben a testünk egy adott pillanatban található. A tér *megélése* azonban jóval többet jelent a lépésről-lépésre változó perspektívák sorozatánál: a percepció és az adott helyhez kapcsolódó koncepciók (azaz esetleges személyes élményeink, emlékeink, a hely imázsa, a történelem rétegei stb.) mellett magában foglalja a csak akkor és ott érezhető illatokat, a fényviszonyokat és hangokat, az időjárást, aktuális hangulatunkat stb., azaz a megélt tér az „*itt és most*”, az adott pillanatban a szubjektum számára megtapasztalható valóság (2. ábra).

2. ábra: Az Első-, Második- és Harmadik tér szemléltetése a párizsi Saint-Lazare pályaudvar példáján
 (A képek forrása: Google Maps műhold nézet, Wikimedia Commons – Creative Commons „Nevezd meg!
 – Így add tovább!” 3.0 licenc. A letöltés dátuma: 2013.10.06.)

A három térszemléleti mód kapcsán lényeges kiemelnünk, hogy Lefebvre eredetileg nem statikus kategóriákban gondolkodott, azaz nem „érezkelt”, „elgondolt” és „megélt térről” beszélt. Éppen ellenkezőleg; munkájában dinamikus, akcióközpontú módokról ír, tehát arról, hogy miként tudjuk „érezkelti”, „elgondolni” és „megélni” a teret (Shields, 1999). Ugyancsak fontos hangsúlyoznunk, hogy a három térszemléleti mód egymással szorosan összefügg, mindhárom eleme hat egymásra, azaz egy adott tér(rész) mindig érezkelt, elgondolt és megélt *egyszerre*, ily módon csak a *különböző egyének és társadalmi csoportok* számára hordoz eltérő tartalmakat, jelenik meg Első-, Második-, illetve Harmadik térként (mivel számukra a térbeliség más-más aspektusai kerülnek előtérbe). Ettől függetlenül természetesen Lefebvre és Soja három térszemléleti módja külön-külön is értelmezhető, értelmezendő: a térbeliség különböző szempontjai dominál(hat)nak annak függvényében is, hogy milyen kulturális, gazdasági, politikai stb. jelenséget kívánunk vizsgálni.

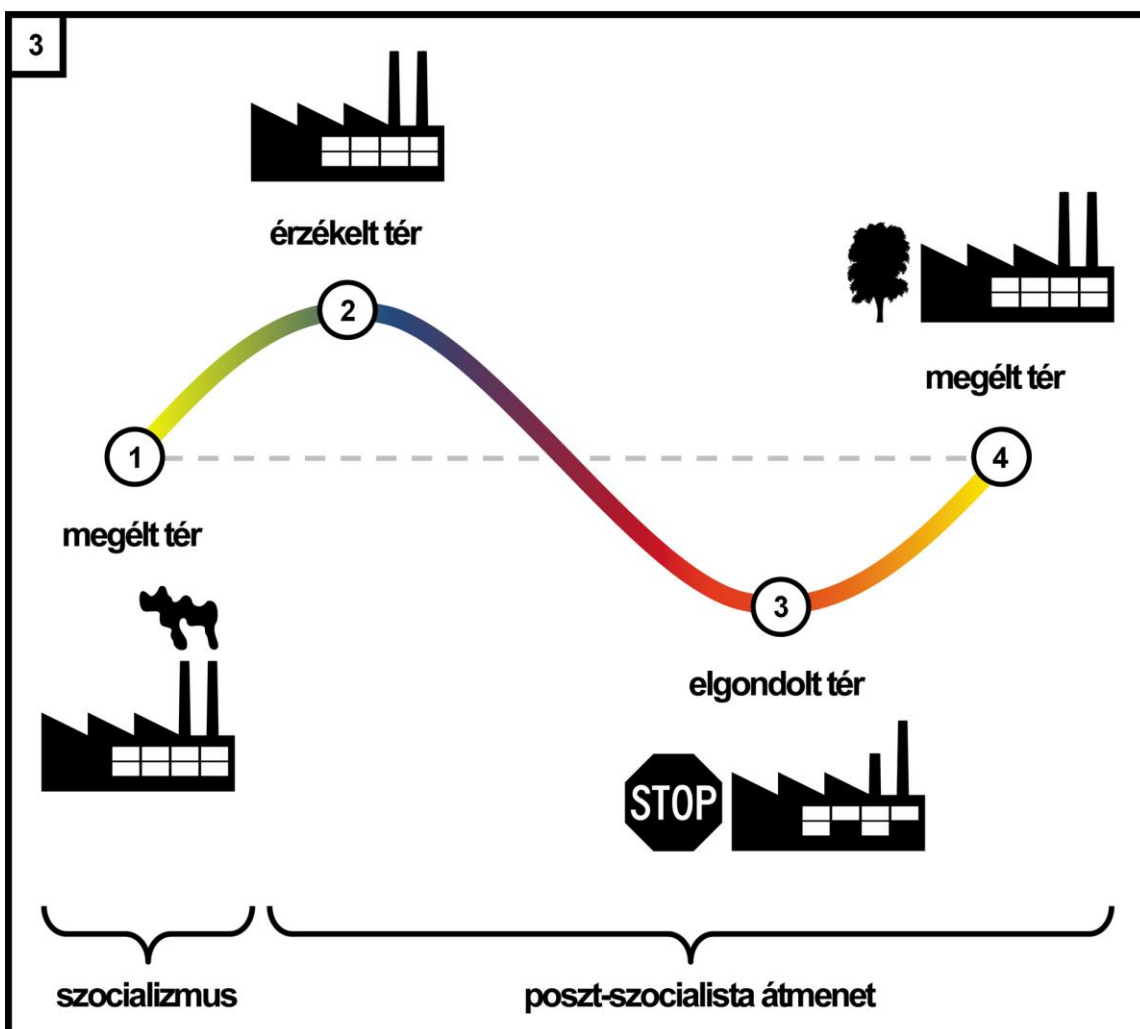
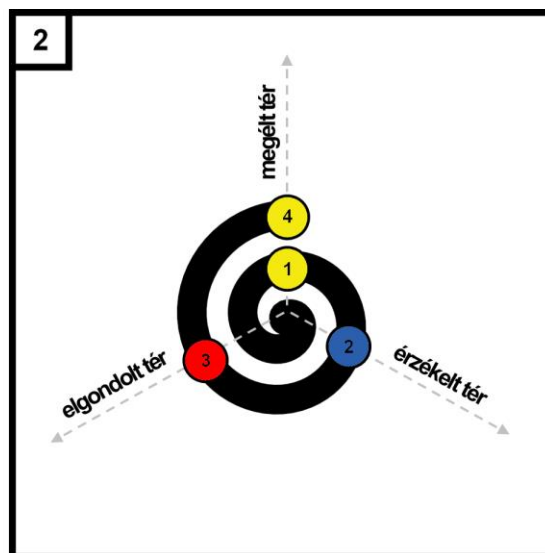
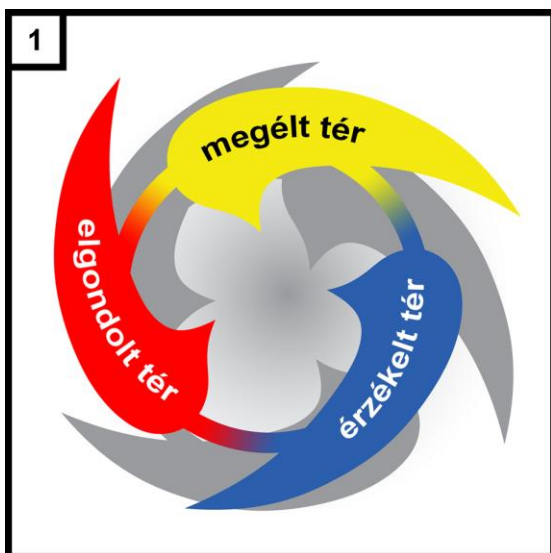
3. A térbeliség trialektikája és az egykori ipari területek funkcióváltása

A posztoszocialista nagyvárosok egykori ipari területein megvalósult (illetve a jövőben megvalósuló) új beruházások hatalmi és gazdasági legitimációja, valamint az ipari örökségvédelem konfliktusa kapcsán kiemelten fontos kérdéskör a *barnamezők diszkurzív termelésének* folyamata. Tanulmányában Karadimitriou, Doak és Cidre (2010) kísérletet tesz a városi barnamezők szociálkonstruktivista értelmezésére, amely szerint – a tágabb, társadalmi térre vonatkozó koncepcióhoz hasonlóan – e területek sem tekinthetők üres tartályoknak vagy szabadon használható tervezőasztaloknak. Éppen ellenkezőleg, a történelem számos rétegével rendelkeznek, a jelenüket és jövőjüket formáló diskurzusokban pedig nagyszámú, az esetek döntő többségében egymással ellenérdekelt (s így a hatalom és a tőke számára nem minden esetben legitim) aktor vesz részt. Doreen Massey koncepciója

szerint e városi területek esetében az egykori ipari használati mód „bevéssődik” a térbe és az időbe (Massey, 2005, 122.: térbeli és időbeli stabilizáció); a barnamezős területek ebben az értelmezésben tehát olyan diszkurzív eszközökkel megteremtett „felszínek”, amelyek – Massey szóhasználatával élve – egyrészt piszkos múlttal rendelkeznek, másrészt híján vannak a jelennek. Olyan terek, amelyeket a befektetők szerint meg kell szabadítani a történelmüktől, s így szabadon és legitim módon újraértelmezhetőek és újratervezhetőek, vagyis „meghódíthatók”. Lényegében ezt az attitűdöt érzékelteti az Egyesült Királyságban a barnamezőkre 1998 óta használt kifejezés, a „*Previously Developed Land*” (röviden PDL), azaz – Orosz (2012, 75.) fordításában – „*korábban használatba vont terület*” is.

A gazdátlanul maradt, fokozatosan leromló állapotú városi barnamezők „rendezését” illetően alapvetően kétféle, egymásnak ellentmondó megoldás létezik; a beruházók egyrészt teljes szanálás révén (kvázi-)zöldmezős területekké változtathatják őket, avagy – kétségtelenül bonyolultabb módon, az előzőnél jóval több szempontot figyelembe véve – *rehabilitálhatják* őket. A barnamező vs. zöldmező vita alapjául szolgáló fenntarthatósági diskurzusban a befektetők és a tervezők egyaránt érdekeltek abban, hogy a két fogalmat egyfajta dialektikus viszonyként pozicionálják, ezáltal megkönnyítve a „helyes döntés” meghozatalát. Ebben a városfejlesztési vitában tehát a profittermelő beruházások és a megaprojektek (azaz a szabad barnamezős területek, mint „árucikkek”) állnak szemben az ipari örökséget bemutató – vagy azt legalább építészeti jegyeiben megőrző – beruházásokkal. Természetesen az utóbbi újrahasznosítási megoldás is értékeket hoz létre, azonban az első változathoz képest kevésbé gyorsan, illetve attól lényegesen eltérő formában (főként kulturális értékek képében). Ez az értéktermelési- és teremtési szempont gyakran vezet konfliktushoz a „rég” és az „új” terek között (lásd például Peck és Tickell, 2002).

A jelenlegi (újra)hasznosítási elképzelések a neoliberális gazdasági logikát követve leggyakrabban a környezeti hatékonyság elve mellett érvelnek (ezekkel a projektekkal ugyanis zöldmezős területeket „óvhatunk meg”), sok esetben azonban – amint azt a sikeres példák egyre növekvő száma is mutatja – célravezetőbb lehet az örökség oldaláról megközelíteni a rehabilitációs diskurzust. A városi barnamezős területek funkcióváltása kapcsán Edward Soja előző fejezetben bemutatott trialektikus térkonceptcióját felhasználva (s azt némileg továbbgondolva) az alábbiakban egy időbeli folyamatot írok le, amelynek segítségével az egykori ipari – ma többnyire barnamezős – területek „(utó)életének” különböző szakaszait jelölhetjük ki a posztoszocialista átmenet során (3. ábra):

3. ábra: Városi barnamezős területek a szocializmus és a poszt-szocialista átmenet időszakában, valamint rehabilitációjuk célja

E modellben valamennyi „állomás” sajátos történelmi háttérrel, valamint markáns gazdasági-, politikai- és kulturális jellemzőkkel bír:

- (1) Az első szakaszban (a szocializmus időszakában) a gyárak működnek. E területek megélt térként jelennek meg, amelyet a munkásosztály és az államhatalom formál.
- (2) A rendszerváltást követően a gyárak bezárnak, a termelés megszűnik. A terület ekkor a társadalom elől elzárt térrésszé, s így módon pusztá percepció tárgyává válik.
- (3) Néhány év elteltével az épületállomány fizikailag leromlik, ezáltal erőteljes negatív imázs társul a területekhez. Ebben az időszakban továbbra is a városi szövetből kiszakított térrészekről beszélhetünk, amelyek sajátos Foucault-i *heterotópiákat* alkotnak (Foucault, 1986; Hetherington, 2003, 109–138.).
- (4) Amint a barnamezős helyszínt rehabilitálják, számos társadalmi csoport újra elkezdni használni, így a terület ismét megélt térré változik (jóllehet az eredeti funkciójától gyakran teljesen eltérő módon, illetve más csoportok számára).

Az egyes szakaszokhoz a kelet-közép-európai poszt szocialista országokban rendkívül markáns képzettársítások kapcsolódnak (főként a mindenkori hatalom, illetve később a beruházók szempontjából):

Domináns képzettársítások, asszociációk:

1	<i>termelés, munkásosztály</i>	(+)
2	<i>válság, munkanélküliség</i>	(–)
3	<i>senki földje, „Tilos a bejárás!”</i>	(–)
4	<i>szabadidő, rekreáció, „sikk”</i>	(+)

(+) pozitív imázs
(–) negatív imázs

A barnaövezeti rehabilitációs beruházások célja a 4. szakasz elérése, azaz új, megélt terek létrehozása. Az egykori ipari területek számos új szerepkört kaphatnak a rehabilitáció során, például *szabadidős funkciót* (parkok, sportlétesítmények), *kulturális funkciót* (hangverseny- és kiállítótermek, galériák), *üzleti-adminisztratív funkciót* (irodaházak, logisztikai központok), *szórakoztató funkciót* (szórakozóhelyek, romkocsmák, tematikus parkok) vagy *lakófunkciót* (loft-lakások). Ugyancsak gyakori (újra)hasznosítási mód a terület ipari múltját, örökségét bemutató szabadtéri *múzeumok* és *kiállítások* létesítése (jóllehet a múzeumok szintén Foucault-i heterotópiáknak tekinthetők, hiszen – legalábbis a szó hétköznapi értelmében – nem „használjuk” e tereket).

4. A modell elméleti kiegészítései

A trialektikus térkonceptió alkalmazása kapcsán természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a már említett megfontolást sem, amely szerint egy adott tér(rész) mindig érzékelt, felfogott és megélt *egyszerre*, mindössze a *különböző társadalmi csoportok* számára jelenik meg „Első-”, „Második-”, illetve „Harmadik térként”. Éppen ezért szükséges a fenti (általános) modell további árnyalása:

- (1) Az ipari területek a szocializmus időszakában csak a munkásosztály és az államhatalom számára megélt terek („a termelés és a hatalom terei”), az akkoriban „burzsoáziának”, „osztályellenségnek” bélyegzett réteg számára ugyanis teljesen más jelentéstartalmakat hordoznak.
- (2) A rendszerváltást követően szinte valamennyi társadalmi csoport elveszti a kapcsolatát a területtel (a korábbi munkásokat is beleértve), így módon az érzékelt térré válik a többség számára.
- (3) Ezt követően – habár a társadalom túlnyomó többségének még mindig csak érzékelt tér – az épületek fizikai leromlásának következtében egyre több negatív asszociáció társul a területhez („rossz környezet”, „veszélyes, omladozó épületek” stb.). Ugyanakkor szintén ebben az időszakban bizonyos (meglehetősen kis létszámú) társadalmi csoportok, például illegális házfoglalók, hajléktalanok, utcagyerekek számára újra megélt térként jelenik meg.
- (4) A rehabilitációt követően a szocializmus időszakát jellemző „eredeti” rend teljesen megfordul; a korábbi gyári munkások (egy ekkor már a kevésbé szerencsés helyzetben levő társadalmi csoport tagjai) „ki vannak zárva” e gentrifikálódó területekről, ezzel szemben az iskolázott, magas jövedelmű yuppie-k, dinkie-k és bobo-k² használják őket a rekreáció, szórakozás és fogyasztás új tereiként. A folyamat végére az egykori ipari terület átalakul, a termelés teréből többnyire a fogyasztás terévé válik (ugyanúgy, amint a modern ipusváros átalakult posztmodern, fogyasztás által működő metropolisszá; lásd Clarke, 2004). Ezzel az átalakulással már nem a gyárakban előállított (materiális) javak, hanem maga az átértelmezett épített környezet percepciója válik terméké, újfajta „megélt” (megvásárolható) élménnyé, amelyet az odalátogatók helyben „fogyasztanak el”.

² Yuppies = young urban professionals (azaz magasan kvalifikált nagyvárosi fiatalok), dinkies = double income, no kids (azaz gyermek nélküli, magas jövedelemből élők), bobos = bourgeois bohemians (tehető bohémek).

A fenti relációk alaposabb feltárása további kutatások tárgyát képezi; kvalitatív módszerek alkalmazásával (elsősorban kérdőívezéssel, mélyinterjúkkal, fókuszcsoporthozos beszélgetések vagy mentális térképezés³ révén) lehetőség nyílik a rehabilitációra váró – vagy már rehabilitált – egykori ipari területekhez fűződő attitűdök, hatalmi érdekek, vélemények különböző szempontok alapján történő vizsgálatára. Az átalakulás kapcsán ugyancsak lényeges a *földrajzi lépték* kérdésköre (lásd Marston, 2000; Marston, Jones és Woodward, 2005), ugyanis teljesen másként megy végbe egy kisebb, jobban körülhatárolható terület (például egy meghatározott gyáregység, telep) *felülről irányított funkcióváltása*, mint egy nagyobb (adott esetben akár városrész-méretű), hangsúlyos problémákkal küzdő terület koordinálatlan, látszólag *ad hoc átalakulása*.

Végezetül, rendkívül fontos kiegészítésként azt is ki kell emelnünk, hogy Soja Harmadik terének van egy további lényeges jellemzője; egyúttal az „*ellenállás tereként*” is megjelenik. Ez az olvasat már Lefebvre-nél (1991) is felbukkan, azonban bővebben nem fejti ki könyvében. Soja szerint ez az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembeszállni a hatalommal, amely mind az Első térben, mind a Második térben markánsan jelen van. Az előbbi esetében főként az épített környezet bizonyos jegyeire gondolhatunk: ide sorolhatók például a számos nagyvárosban – s így néhány éve Budapesten is – megfigyelhető „hajléktalan-biztos” padok (középen kettéosztott utcabútorok, amiken két ember kényelmesen le tud ülni, de végigfeküdni nem lehet rajuk) vagy az ehhez hasonló módon kialakított buszmegálló (amelyek tökéletesen alkalmasak arra, hogy 5 percet eltöltsünk bennük, amíg a buszunk megérkezik, hosszabb távon azonban nem lehet bennük aludni vagy lakni).

A Második tér esetében ugyancsak erőteljes politikai-ideológiai használatról beszélhetünk: e kérdéskörbe tartoznak például az utca- és tér-elnevezések (illetve átnevezések), az emlékművek állítása (és/vagy eltávolítása) vagy a városok bizonyos politikai erőkhöz, pártokhoz kötődő (köz)terei, de a térfigyelő-rendszerek, a biztonsági emberek alkalmazása, a „face control” vagy a „Tilos az átjárás!” táblák is számos etikai kérdést vetnek fel. A Második tér tehát a mindenkori hatalom által formált és irányított: ez a hatalom készíti azokat a térképeket, amelyek segítségével az Első térben tájékozódunk, ezek mutatják meg, hogy mely területek szabadak számunkra és melyek vannak elzárva előlünk. Lefebvre szerint a kapitalizmusban „*a tér reprezentációi*”, vagyis az elgondolt tér („*l'espace conçu*”) a legdominánsabb térszemléleti mód. Soja kritikai olvasata szerint ugyanakkor a Harmadik tér lehet alkalmas arra, hogy az emberek kinyilvánítsák a véleményüket a fent említett hatalmi

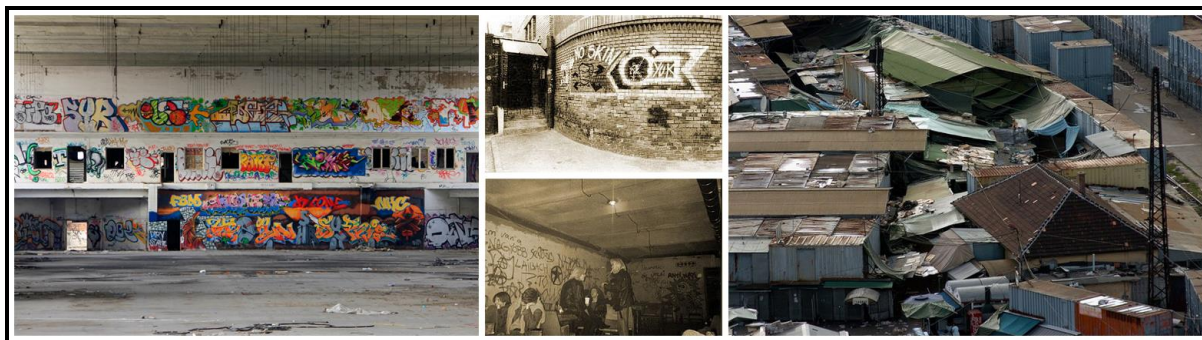
³ Ezekről a módszerekről részletesen lásd Letenyei L. (2005). *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest: L'Harmattan–Ráció. (a szerkesztők)

törekvésekkel szemben. (Ezt megtehetik például oly módon, hogy demonstrációt szerveznek, sztrájkolnak, vagy esetleg telefűjják graffitikkal a nekik nem tetsző táblákat, épületeket.) Ebben az olvasatban tehát a Harmadik tér kívül esik az uralkodó hatalom fennhatóságán, az „elnyomottak” és a „kirekesztettek” tereként jelenik meg.

A fenti gondolatkör ugyancsak több ponton kapcsolódik a városi barnaövezetek problematikájához: az 1990 környékén, illetve azt követően Budapesten is megjelenő zenei és egyéb (például graffitis) *szubkultúrák térhasználatának* vizsgálatakor számos példát találunk a Harmadik tér előzőekben bemutatott értelmezésére. Jelenleg a budapesti graffitis közösség egyik paradicsoma a IX. kerületi Soroksári út és a Sorosári-Dunaág között található – egykor hatalmas zöldség- és gyümölcselosztóként funkcionáló, ma elhagyatott – Nagyvásártelep épülete (4. ábra, balra). A fővárosi underground zenei színterek ikonikus helyeinek egy része szintén egykori ipari funkciójú (ma részben barnamezős) területekhez, valamint ezek közvetlen környezetéhez kapcsolódik. A VIII. kerületi Golgota utcában, a Ganz-MÁVAG területén 1988-ban – gyakorlatilag a gyár bezárásának pillanatában – nyitott meg, majd 1994-ig működött a számos földalatti zenei stílus (például a punk, metal, skinhead és alternatív irányzatok) koncertjeinek helyszínéül szolgáló legendás Fekete Lyuk klub (4. ábra, középen). Bezárását követően nem sokkal, 1998-ban nyitotta meg kapuit az azóta is működő Vörös Yuk (és a később ennek részeként létrehozott Kék Yuk), amely ugyancsak barnamezős területen, a hajdani Goldberger Textilgyár óbudai ipartelepének pincehelyiségeiben várja az underground zenei stílusok kedvelőit.

A Ganz-MÁVAG hatalmas kiterjedésű józsefvárosi ipari létesítménye ma más szempontból is érdekes terület, a kínai piac megtelepülése révén ugyanis egyfajta bhabhai (interetnikus) Harmadik térnek tekinthető, szinte egyedülálló hazai példaként (4. ábra, jobbra). Ehelyütt kell megjegyeznünk, hogy a „Thirdspace”, azaz Harmadik tér kifejezést nem Edward Soja használta elsőként, hanem Homi K. Bhabha-hoz köthető, ugyanakkor az is lényeges, hogy a fogalom Soja értelmezésétől eltérő jelentéssel bír a posztkolonialista tanulmányokban (Bhabha, 1990; 1994). A posztkolonialista Harmadik terek olyan „*hibrid terek*”, amelyek a Föld bináris felosztása („*the West and the rest*”) helyett a gyarmati rendszer és a helyi őslakos társadalom idő- és térbeli együttélését, hibridizációját testesítik meg. Lényegében ennek a rendkívül kusza viszonyrendszernek lehetünk szemtanúi a józsefvárosi „Négy Tigris” piac területén is, ahol formálisan ugyan a hazai jogi- és gazdasági rendszerbe ágyazottan, ám gyakorlatilag a helyi politika és a gazdaság szereplői által megtűrt (vagy hallgatólagosan támogatott) módon, a különböző etnikumú – főként kínai, vietnami és közel-

keleti származású – árusok közreműködésével zajlik a sok esetben illegális áruk, például fegyverek, hamisított okiratok és ruházati cikkek kereskedelme.

4. ábra: Egykor ipari funkciójú területek, mint az „ellenállás terei” (balra – graffitisek a Soroksári úti Nagyvásártelep épületében, középen – underground zenei szubkultúrák a Magdolna utcai Fekete Lyuk klubban, jobbra – illegális áruk kereskedelme a Ganz-MÁVAG egykori telepén működő kínai piacon) (A képek forrása: tiktik.blog.hu, passzio.hu, MTI – H. Szabó Sándor. A letöltés dátuma: 2013.10.06.)

5. Összefoglalás, további lehetséges alkalmazási területek

Tanulmányom célja annak vizsgálata volt, hogy a posztoszocialista (nagy)városok egykori ipari területeinek 1990 utáni leértékelődése és későbbi funkcióváltása miként ment végbe, a barnamező-rehabilitáció eddigi példái milyen tanulságokkal szolgálhatnak számunkra, illetve hogy mi lehet az oka annak, hogy egyes területek rehabilitációja valódi sikertörténet, míg más beruházások a hatalmas befektetett összegek ellenére sem „működnek”. A tanulmányban bemutatott elméleti keretrendszer tehát – jövőbeni gyakorlati céljait tekintve – annak megértésében lehet segítségünkre, hogy egy-egy területet

- *kiknek* rehabilitálunk (azaz előre meghatározott társadalmi csoportoknak, esetleg a gazdaság szereplői számára),
- *milyen módon* tesszük mindezt („felülről” irányítva, civil kezdeményezéseknek teret adva, avagy teljesen spontán módon),
- illetve *milyen új funkciókkal* rehabilitáljuk az adott területet (például kulturális-, szabadidős-, szórakoztató-, gazdasági-, logisztikai-, vagy lakófunkció kialakításával)?

A barnamezők rehabilitációjára vonatkozóan természetesen nem létezik (és nem is létezhet) általánosan alkalmazható „recept”, hiszen egy-egy beruházás sikeressége nagyban függ annak elhelyezkedésétől, a terület fizikai állagától, korábbi funkcióitól stb., amelyekre az eddigi kutatások döntő többsége irányult. Az azonban kétségtelen, hogy az adott területet a jövőben használó csoportok értékítéletének, preferenciáinak ismerete csaknem ilyen fontos tényező a rehabilitáció társadalmi elfogadottságában.

A barnamezős területek funkcióváltása mellett a tanulmányban bemutatott modell ugyanakkor tágabb értelemben, bárminemű rehabilitációs és revitalizációs folyamat kapcsán alkalmazható. Ezekben az esetekben az egykori ipari területeket helyettesíthetjük például történelmi városközpontokkal, panellakásos lakótelepekkel vagy leromló állapotú (slum-osodó) belvárosi területekkel. Az analógia ezekben az esetekben is működik: miként teremthetünk új megélt tereket a revitalizáció, illetve a funkcióbővítés által? Miként segíthetünk abban, hogy az emberek – bármilyen társadalmi csoport kirekesztése nélkül! – újra használják a városi tereket?

A modell továbbá arra is alkalmas lehet, hogy településeinket történelmi léptékben vizsgáljuk. Bizonyos időszakokban a megélt tér „alulmarad” a percepcióval és a rendkívül mélyen berögzült képzettársításokkal és térbeli sztereotípiákkal szemben, azonban éppen a megélt terek lehetnek segítségünkre abban, hogy városainkban megtaláljuk a kontinuitást; a múlt, jelen és jövő közti kapcsolatot. Egy-egy térrészt számtalan módon „élhetünk meg”, ezek a módok ugyanis helyről-helyre, időről-időre és társadalomról-társadalomra változnak (lásd „*a létezés trialektikáját*” – Soja, 1996).

Felhasznált irodalom

- Augé, M. (1995). *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity* (Translated by Howe, J.). London: Verso.
- Barta Gy. (szerk.) (2004). *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Bhabha, H. K. (1990). Interview with Homi Bhabha. The Third Space. In: J. Rutherford (Ed.) *Identity. Community, Culture, Difference* (pp. 207–221.). London: Lawrence and Wishart.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (Translated by Nice, R.). Cambridge: Harvard University Press.
- Carman, T. (1999). The Body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2, 205–226.
- Clarke, D. B. (2004). *The Consumer Society and the Postmodern City*. London–New York: Routledge.

- de Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life* (Translated by Rendall, S.). Berkeley: University of California Press.
- Downs, R. M., & Stea, D. (1977). *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*. New York: Harper & Row.
- Elden, S. (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible*. London–New York: Continuum.
- Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16, 22–27.
- Gould, P., & White, R. (1974). *Mental Maps*. London: Penguin.
- Hall, E. T. (1966). *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books.
- Hetherington, K. (2003). *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*. London–New York: Routledge.
- Karadimitriou, N., Doak, J., & Cidre, E. (2010). Rethinking Brownfields: Discourses, Networks and Space-Time. In: G. de Roo & E. A. Silva (Eds.) *A Planner's Encounter with Complexity* (pp. 263–282). Farnham: Ashgate.
- Kukely Gy., Barta Gy., Beluszky P., & Győri R. (2006). Barnamezős területek rehabilitációja Budapest. *Tér és Társadalom*, 1, 57–71.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Translated by Nicholson-Smith, D.). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities* (Translated and Edited by Kofman, E. – Lebas, E.). Oxford: Blackwell.
- Letenyei L. (2005). *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest: L'Harmattan–Ráció.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Marston, S. A. (2000). The Social Construction of Scale. *Progress in Human Geography*, 2, 219–242.
- Marston, S. A., Jones, J. P. III, & Woodward, K. (2005). Human Geography without Scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, 416–432.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: SAGE Publications.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The Visible and the Invisible* (Translated by Lingis, A.). Evanston: Northwestern University Press.
- Nora, P. (Ed.) (1984–1992). *Les Lieux de Mémoire* (Volume I–VII). Paris: Gallimard.
- Orosz É. (2012). A barnamező fogalmának változó értelmezése. *Tér és Társadalom*, 2, 73–87.
- Peck, J., & Tickell, A. (2002). Neoliberalizing Space. *Antipode*, 3, 380–404.
- Shields, R. (1999). *Lefebvre, Love and Struggle. Spatial Dialectics*. London: Routledge.

Soja, E. (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*.
Oxford: Blackwell.